
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

---

*Бульвінський А.
(м. Київ)*

МОСКОВСЬКИЙ ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПРОЕКТ 1654 Р.: ЗАВДАННЯ ТА СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Зважаючи на надзвичайно складну та несприятливу для молодого української держави зовнішньополітичну ситуацію, яка склалась на кінець 1653 р., Військо Запорозьке пішло на тактичний союз із Московською державою, враховуючи насамперед фактор конфесійної єдності. На початку 1654 р. з Москвою був укладений договір, згідно з яким Україна визнавала зверхність московського царя та погоджувалась на два, обмежуючих її суверенітет, положення: звітувати про приїзд іноземних послів, не підтримуючи контактів без царського дозволу з Варшавою та Стамбулом, та збирати податки з українського населення від імені царя та під контролем його представників [1]. У свою чергу Україна отримала такі потрібні їй гарантії безпеки та військову допомогу для боротьби з Польщею. В цілому договір 1654 р. ряд дослідників, до думки яких приєднуємось і ми, оцінюють як такий, що узаконував стосунки номінального васалітету [2].

Як цілком слушно зауважив О. Субтельний, «незалежно від того, як хотів тлумачити цю угоду цар, українські гетьмани та старшина завжди розглядали її як формальну й непорушну гарантію своїх прав. І так само як еліти всіх країн Європи, старшина вважала, що коли цар не шануватиме цієї гарантії, то і вона більше не вважатиме себе зобов'язаною проявляти щодо нього покірність та відданість» [3].

Не можна не погодитись і з російським істориком Г. В. Вернадським, який писав, що у 1654 р. старшина «погодилась прийняти царську зверхність, щоб уникнути повної поразки від поляків, але не вважала об'єднання чимось остаточним і не сприймала свою клятву царю всерйоз. Це стало для них політичним маневром, який забезпечив їм тимчасовий передих. Як з соціальної, так і з культурної точки зору вони відчували себе більш близькими за духом польській шляхті, аніж московським боярам» [4].

Розбіжність сторін щодо концептуального бачення характеру укладеного союзу почала проявлятися ще за життя гетьмана Богдана Хмельницького. Українське керівництво на чолі з Хмельницьким вбачало в ньому оптимальну можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під єдиною гетьманською владою для подальшої розбудови та зміцнення структур новоствореної національної держави. Москва ж вважала цей союз початком вирішення пробле-

ми «київського спадку» на свою користь та початком процесу інтеграції українських земель до складу російської держави. Ця позиція ґрунтувалась на давньому переконанні московської еліти у тому, що всі землі колишньої Давньоруської держави є законним історичним спадком, «отчизною» виключно московської великокнязівської, згодом царської династії та мають бути підпорядковані лише Російській державі. Договір 1654 р. давав Москві прецедент для претензій й на інші давньоруські території, які вона прагнула приєднати та інтегрувати в свою політичну систему.

Слід абсолютно чітко розуміти, що саме у 1654 р. були закладені реальні основи для перетворення перебуваючого поза межами європейського політичного і культурного світу Московського царства на по справжньому важливу і впливову у загальноєвропейській міжнародній системі державу. Саме рішення козацької ради у Переяславі 1654 р. дозволило Москві здобути, після численних поразок першої половини XVII ст., стратегічну перевагу над Варшавою у боротьбі за першість у Східній Європі й стати невдовзі наймогутнішою країною регіону.

Приєднання України до Російської держави Москва прагнула закріпити і легітимізувати не лише рішенням Переяславської ради, але й силою російської зброї та правом завоювання, результатом чого стала російсько-польська війна 1654–1656 рр. за українські та білоруські землі, а також за Смоленськ, який відійшов до Польщі за Деулінським перемир'ям 1618 р.

Рішення Земського собору 11 жовтня 1653 р. про оголошення війни Речі Посполитій означало, що Москва, з огляду на серйозний підрив військово-політичної міці свого головного геополітичного супротивника в регіоні внаслідок успішного повстання українського народу на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, зважилась нарешті на велику війну з Польщею за кардинальний переділ сфер впливу у Східній Європі та завоювання земель на заході.

Нові російські надбання в ході війни були негайно зафіксовані і в царському титулі: з 1 липня 1654 р. до титулу було додане найменування «Малые России самодержец», а з 3 вересня 1655 р. «Великого княжества Литовского и Белые России царь» [5].

Для реалізації цього великого об'єднувального проекту московська владна верхівка була готова піти на суттєву корекцію функціонування окремих сфер власного державного і соціально-економічного життя. Зокрема, негайно після формального приєднання України Москва почала готуватись до її інтеграції у російську політико-економічну систему. В першу чергу планувалось реорганізувати грошовий обіг України, оскільки збереження в обігу на українських землях польських монет в Москві вважали небажаним з політичної точки зору.

Як абсолютно слушно зауважує російський дослідник І. Г. Спаський: «Грошова реформа 1654 р. в Російській державі була безпосередньо пов'язана з приєднанням України до Росії, оскільки воно вимагало перебудови давно застарілої грошової системи» [6]. Величезних грошових вливань потребувала і армія, яка вела бойові дії з поляками за українські і білоруські землі. Тому у 1654 р. в обіг випускається срібний рубльовик, карбований на західноєвропейських талерах (єфимках), з яких збивали зображення, четвертина і мідна полтина. До 1654 р. в Росії в обігу були лише срібні копійки. Західноєвропейські талери ж переплавлялись і з них робили ті ж копійки, що було досить тривалим і витратним процесом. У 1655 р. почали карбувати мідні налівполтиники (четвертаки), гривеники і алтини, у 1656 р. були випущені клеймені єфимки та мідні

копійки. На рублі і алтині був викарбуваний новий титул царя: «Божою милістю великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович всія Великая і Малая Росії» [7].

І. Г. Спаський вважає, що спроба 1654 р. ввести новий номінал (талер) нової грошової системи обумовлювалась тим, що в Україні в XVII ст., як і в інших європейських державах, основною півноцінною грошовою одиницею був срібний талер, «який як спільна західноєвропейська платіжна одиниця не визнавав жодних державних кордонів, поки не потрапляв у Росію». Нова «талеро-рубльова» монетна система з руським ефимком в основі створювалась для того, щоб служити і на приєднаних українських землях, де талер був «наділеною довірою населення реальністю» з якою Москва мала рахуватися [8]. Таким чином можемо констатувати, що царський престол активно намагався закріпити свої українські набутки не лише силою зброї, але й привнесенням в Україну спеціально для цього модифікованої на західний манер російської грошової системи.

Але й це не все. Очевидно, що саме заради якомога більш безконфліктної інтеграції українських земель Москва пішла й на церковну реформу. Як зазначає А. М. Сахаров, церковна реформа, яку у 1653 р. почав проводити патріарх Никон і яка полягала у виправленні богослужбових обрядів і книг за грецькими зразками, була тісно пов'язана із зовнішньополітичними інтересами російського уряду. Уніфікація норм церковного життя була необхідна для підготовки приєднання України до Московської держави та об'єднання російської й української церков, оскільки за століття між ними накопичились відмінності у обрядах і правилах. Окрім того, як вважає Сахаров, уніфікація була потрібна й для здійснення далекосяжних задумів по відношенню до православних народів Балканського півострова, які перебували під владою султанської Туреччини. Запроваджуючи в Московській державі норми церковного життя, відповідні до норм грецької церкви, правителі країни розраховували на успіх церковно-політичного впливу з боку Москви на ці народи [9].

Договір 1654 р. лише частково і в загальних рисах унормовував міждержавні відносини, що давало сторонам простір для політичного маневру і вільного трактування положень угоди. Москва бажала реалізувати на практиці потенції, закладені в договорі, і вже за життя Б. Хмельницького почала висувати претензії, реалізація яких мала б привести до звуження владного поля гетьманського уряду та поступової ліквідації української державності. Зокрема, ще в першій половині 1654 р. Москва планувала відправити у Військо Запорозьке стольника М. Лодигенського, який мав провести перепис її населення для його наступного оподаткування на користь царя [10]. На початку 1655 р. стрілецький голова А. С. Матвеев повідомив гетьману про наміри царя збудувати в Києві «малий царський двір» та надіслати в українські міста царських воевод [11]. Про наміри царського уряду ввести в Україні воеводську форму правління та вивести з Білорусії козаків І. Нечая йдеться й у наказі думному дяку Л. Лопухіну (квітень 1656 р.) [12].

Про те, що саме введенням московських воевод з гарнізонами в українські міста царський престол прагнув встановити свою верховну владу в країні, свідчить, зокрема, наказ призначеному 29 квітня 1656 р. київським воеводою окольничому А. В. Бутурліну про його повноваження під час виконання воеводських обов'язків в Україні. Зокрема царський воевода у Києві повинен був контролювати вхід і вихід з міста; виконувати функцію військового гарнізону, верховної військової влади в місті; збирати розвідувальну інформацію; здійснювати жорсткий контроль і регламентувати пересування населення, поліцейські та частково судові функції.

Наступні події підтвердили, що саме за таким алгоритмом мали діяти царські воеводи в Україні, поступово підмінюючи функції місцевих органів влади, перебираючи їх на себе та відтісняючи козацьку адміністрацію від управління.

У 1655–1656 рр. починає також чітко вимальовуватися конфлікт між Україною і Московською державою за білоруські землі. Біла Русь, яка з давніх часів підпорядковувалася духовній владі київського митрополита, і в якій почав активно встановлюватись козацький устрій, розглядалась гетьманським урядом як спадок княжої Київської держави, який після звільнення від польської влади цілком природно має бути об'єднаний у одній державі з козацькою територією [13]. Водночас царський уряд рішуче наполягав на підпорядкуванні дому Романових усіх відвойованих у Польщі земель і не хотів знати ні про яку гетьманську владу в Білорусії.

Проводячи лінію на закріплення за Військом Запорозьким південнобілоруських земель, населених православним «руським» населенням, білоруські полковники, спочатку І. Золотаренко, а після його смерті й І. Нечай послідовно проводили політику, спрямовану на взяття під козацький контроль та осадження козацькими залогами якомога більшої території, зокрема Могильовського, Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського, Кописького та інших повітів [14]. Окрім того, саме територія контрольована козаками, стала у 1656 році базою найбільш потужного розгортання антимосковського визвольного партизанського руху білорусів, що, зрозуміло, входило в прямий конфлікт з російськими інтересами у цьому регіоні [15].

Суперечності між Україною і Московською державою вкрай загострилися внаслідок так званого віленського інциденту 1656 р., коли козацькі послы не були допущені на російсько-польські переговори, на яких вирішувалася доля українських земель. Тим самим царський престол яскраво продемонстрував українському керівництву, що збирається вирішувати долю України без участі українських представників і виходячи з власних зовнішньополітичних пріоритетів.

Протириччя та суперечності між українським і російським урядами, які наростали, призвели до того, що влітку 1657 р. царський престол прийшов до висновку, що його не задовольняє існуючий рівень і форми українсько-російських стосунків і, що необхідно вносити серйозні корективи у власну політику щодо Війська Запорозького. Головною причиною зміни курсу Москви щодо України було глибоке невдоволення правлячих кіл Московської держави тим, що до цього часу не було встановлено реального контролю над українською територією, а українське керівництво на чолі з Б. Хмельницьким послідовно ухиляється від виконання положень договору 1654 р. щодо обмеження міжнародних зносин гетьманського уряду, збирання податків на користь царя та встановлення чіткого козацького реєстру в 60 тис. козаків.

Суть нової політичної лінії Москви щодо України, яка почала вироблятися і реалізовуватись на практиці ще за життя гетьмана Б. Хмельницького, полягала в недопущенні стабілізації нової державно-політичної системи України, укоріненню державницьких традицій управління у старшини та зміцнення поваги народних мас до цих змін. Особливо небажаною для російського престолу була перспектива зміцнення влади гетьмана та закріплення окресленої при Хмельницькому тенденції перетворення гетьмана з військового козацького начальника на правителя незалежної держави, який прагнув посилити, закріпити та зробити традиційним свій новий статус. Суперечило інтересам Москви і зростання території Української держави та поширення козацької юрисдикції на Білорусію. Адже фактично Військо Запо-

розьке в Москві ніколи не сприймали державним суб'єктом, радше повсталим військом, яке взяло під свій контроль певну територію і яке необхідно повернути «під руку» їх історичного володаря – московського царя.

Деякі концептуальні положення нового курсу Москви щодо України знайшли своє відображення в матеріалах посольства окольничого Ф. Бутурліна (травень – липень 1657 р.) до Б. Хмельницького. Основні претензії до Чигирина, висловленні окольничим гетьману в грубій різкій формі, полягали у тому, що відбувається зволікання із запровадженням в українських містах інституту царських воевод, не виконуються зобов'язання по надходженню податків з України до царської скарбниці, спостерігається поширення козацької влади на білоруські землі, відмовлено у наданні земельних наділів у Києві стрільцям місцевого гарнізону, не приведено до присяги гетьманича, здійснюються неузгоджені з Москвою дії на міжнародній арені [16].

Для реалізації цих планів було вирішено відмовитись від споглядальної політики стосовно України та розпочати активне втручання у розвиток суспільно-політичних процесів у ній. Першочерговим завданням на шляху реалізації нового курсу було кардинальне посилення російської військово-політичної присутності в Україні, що мало забезпечуватися введенням російських воевод з гарнізонами в найбільші міста країни. Олексій Михайлович і його найближче оточення сподівались таким чином впливати на дії гетьманського уряду та контролювати ситуацію в країні. У перспективі ці заходи давали царському уряду можливість підпорядкувати собі адміністрацію краю.

Другим наріжним каменем плану дій було звернення Москви через своїх представників безпосередньо до українського народу, минаючи гетьмана. Інформація царських агентів в Україні, зібрана протягом першої половини 1657 р. (зокрема повідомлення І. А. Желябужського [17]), переконала московське керівництво у твердості українського уряду в справі відстоювання власного суверенітету і водночас – наявності політичних хитань (зокрема й на користь тіснішої злуки з московським царем) та наростання соціального невдоволення в українському суспільстві, особливо в його нижчих соціальних групах [18]. Реалізацію нового політичного курсу стосовно козаків у життя царський уряд розпочалося в Білорусії, оскільки там козацький плацдарм набув значних розмірів і загрожував перетворитись на досить тривалий час у чинник серйозного впливу на білоруські справи. Козацтво надто заважало царському уряду в проведенні ним у Білорусії шляхетської кріпосницької політики, чим утруднювало йому створення тут міцної соціальної бази; козацтво жило боротьбу білоруського селянства проти кріпосництва, що викликало гнів феодалної верхівки Московської держави [19].

Не добившись від Б. Хмельницького виведення козацьких військ з Білорусії, Москва на початку літа 1657 р. вирішує вислати їх самостійно. Для цього в Смоленську був сформований загін на чолі з воеводою С. Д. Змієвим і піддячим К. Мініним. Перед загоном С. Змієва було поставлено завдання очистити від українських козаків Смоленський, Дубровенський, Оршанський та Могильовський повіти [20]. Одночасно новопризначений борисовський воевода боярин В. Б. Шереметев, зі свого боку, вимагав від білоруського (чауського) полковника І. Нечая припинити розоряти шляхту, писати селян в козаки та наказував вивести козацькі залоги з Борисовського, Шкловського, Оршанського та Мінського повітів [21].

Вкрай небажаною для Москви була й тенденція переходу шляхти деяких повітів на українсько-білоруському покордонні під зверхність Війська Запорозького, яка намітилась у

червні 1657 р., коли повноважні представники шляхти Пінського повіту маршалок Л. Єльський з товаришами присягли гетьману Б. Хмельницькому. У присязі посланці зазначили, що пінська шляхта постановила щодо «вічного і нерозривного союзу» із Військом Запорозьким і зобов'язувалась проти спільних ворогів, як православної, так і католицької віри, які б посягали на спільні свободи і кордони наші «одностайно з Військом нашим Запорозьким ми й нащадки наші боронити будемо» [22].

Бажання перейти під зверхність Війська Запорозького в листі від 7 червня 1657 р. висловлює і шляхта Південної Волині [23]. У випадку поширення цієї тенденції розсипалась уся політика Москви в Білорусії, адже одна справа визволяти православних з «латинського», «ляського» ярма, а зовсім інша, коли ці православні є підданими православного володаря – козацького гетьмана.

У серпні 1657 р. на переговорах з гетьманськими послами на чолі з П. Тетерею у Москві [24] російська сторона, окрім традиційного висловлення претензій за те, що Б. Хмельницький приймає і відпускає іноземних послів від царських недругів, зокрема шведських і угорських, без царського на те указу і взагалі не повідомляє Москву про прибулі посольства, починає активно педалювати й фінансову тему.

Зокрема, московською стороною вперше офіційно було порушено питання про дотримання гетьманським урядом ст.1 договору 1654 р. про збір грошових і хлібних доходів на царя та про передачу їх до царської скарбниці [25]. Бояри детально цікавились податковими можливостями українського населення. Відповіді П. Тетері про те, що подимного в Україні збирається по 1, 2 або й 3 польських злотих з двору і що лише він із свого полку зібрав 120 тис. польських злотих, але можна збирати і більше, лише підтвердили підозри бояр про те, наскільки значні кошти проходять повз царську скарбницю. Москва майже не приховувала свого незадоволення тим, що усіма королівськими, кляшторними і панськими містами, містечками і маєтками, конфіскованими у поляків, володів гетьман і Військо Запорозьке, і що всі доходи з них йшли гетьману, а не царю [26].

А доходи, не зважаючи на постійні війни, які вело Військо, були значними. Так великий коронний гетьман М. Потоцький у 1650 р. оцінював податки, які збирав Б. Хмельницький в українських землях, у 5 млн. польських злотих [27]. Підрахунки, проведені Л. Гвоздак-Пріцак, свідчать, що лише побори від земельного фонду включно з подимним, які збирались у Війську Запорозькому, дорівнювали аналогічним поборам, які збирались в Короні Польській, а загальна сума доходів держави Б. Хмельницького (збори подимного, стації, мита тощо) складала близько 7,5 млн. польських злотих на рік [28].

Тому припускаємо, що інформація, отримана від П. Тетері, дозволила царському уряду хоча б орієнтовно оцінити суму коштів, які Москва могла б за сприятливих обставин отримувати з Війська Запорозького. У світлі цього припущення, а також того, що війна зі шведами і підготовка до війни за Україну вимагала значних фінансових вливань, що змушувало уряд посилено карбувати нові гроші «вдень і вночі наспіх» у колосальних масштабах [29], цілком зрозумілою є логіка подальших дій Москви.

Вимагаючи у Чигирині виконання пункту угоди 1654 р. щодо виплати «царського» жалування козакам (приблизно 1,8 млн. польських злотих для 60-тисячного війська згідно «штатного розкладу», зафіксованого у Березневих статтях 1654 р. [30]), Москва виступала ніби в інтересах козаків, але насправді розраховувала, всю іншу суму доходів, отриманих в Україні, і досить значну, як свідчать наведені вище цифри, отримати згідно з тими ж

Березневими статтями в царську скарбницю. Зрозуміло, що протиріччя з цього питання між Чигирином і Москвою було надзвичайно гострим.

Під тиском цих загрозливих для української державності тенденцій, в першу чергу чітко заявленого російським престолом курсу на послідовне обмеження автономії України, український уряд на чолі з Б. Хмельницьким почав (починаючи ще з віленського інциденту 1656 р.) поступово змінювати свої зовнішньополітичні пріоритети, проводячи широкі політичні консультації з урядами Швеції, Туреччини, Криму, Трансильванії, Бранденбургу, Польщі.

Такий розвиток подій неминуче посилював конфронтаційні настрої між Україною і Московською державою. Незадоволення один одним наприкінці гетьманування Б. Хмельницького сягнуло тієї межі, коли наявні протиріччя необхідно було так чи інакше вирішувати. Позиція, яку займало українське керівництво в цей час з ряду зовнішньополітичних питань та стосовно виконання положень договору 1654 р., категорично не влаштовувала царський уряд. Москва не бажала зберігати ситуацію, коли гетьман, будучи царським підданим, проводить незалежну політику, яка часто заходить у відкриту суперечність з політикою центрального уряду (наприклад, похід А. Ждановича на початку 1657 р. на Польщу разом з угорським князем Дьєрдем II Ракоці суперечив династичним планам царського престолу і порушував віленське перемир'я між Річчю Посполитою і Московією).

Основні положення нового бачення російським престолом українсько-російських відносин були відбиті в «статтях» («пунктах»), привезених у військо А. С. Матвєєвим на початку вересня 1657 р. [31]. Найбільш небезпечним для України у цьому проекті було те, що Матвєєв, як можна зробити висновок з документів, які зберігаються в Інституті рукописів НБУ, почав наполегливо вимагати від гетьмана виконання пунктів договору 1654 р. про збір грошових і хлібних доходів у царську скарбницю і з тих доходів за царським указом видавати жалування війську, а саму кількість війська обмежити 60 тис. чол. [32].

На нашу думку, на це питання для українського уряду було накладене своєрідне табу. Адже спроба у тій непростій обстановці обмежити кількість козаків 60-тма тис. чол., у той час коли кожен учасник бойових дій з поляками вважав себе козаком (наприклад, іншому царському послу В. Кікіну рядові козаки заявили, що їх у війську не 60, а 300 тис. чол.), а тим більше розподілити лише серед цих «вибраних» царське жалування, могло привести лише до одного – грандіозного вибуху народного гніву проти гетьманського уряду.

Тому, вимагаючи у гетьманського уряду, з одного боку, обмежити реєстр «договірними» 60 тис. чол., а з іншого, підбурюючи простих козаків розмовами про те, що старшина не виплачує їм згідно з договором «царське» жалування, зрозуміло не наголошуючи на тому, що згідно договору царське жалування мають отримати далеко не всі, хто вважає себе козаками, а лише все ті ж 60 тис. чол., Москва фактично свідомо заганяла офіційний Чигирин у патову ситуацію. Адже він не міг ні скласти «договірного» 60-тисячного реєстру, хоча це й відповідало інтересам старшини, ні виплачувати жалування всім, хто вважав себе козаком. Постійно наголошуючи на проблемах, які Чигирин старанно намагався обходити ще з часів Б. Хмельницького, Москва «вбивала одразу двох зайців»: з одного боку підвищувала свій авторитет серед простих козаків, які хотіли отримувати жалування, а з іншого, розхитувала авторитет гетьманського уряду, провокуючи проти нього незадоволених. Окрім політичних дивідентів, царський престол розраховував, як зазначалось вище, і на значні фінансові надходження.

Цілеспрямовано йдучи до своєї мети, Москва змушує наступника Хмельницького на гетьманській посаді – Івана Виговського – на раді у Переяславі у лютому 1658 р. погодитись на введення в Україну царських воєвод та виведення козацьких військ із Білорусі [33].

Царські укази від 3, 4 і 6 квітня 1658 р. про призначення воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів, Миргород та Київ [34] досить чітко розкривають як ключові завдання московської політики в Україні, так і механізми досягнення цих цілей. Зокрема, призначеному головою нової московської адміністрації в Україні, боярину В. Б. Шереметеву наказувалось по приїзді у Військо негайно ініціювати оформлення 60-тисячного козацького реєстру. У випадку збройного протистояння татарам боярин не повинен був узгоджувати у цьому питанні свої дії з гетьманським урядом, обмежившись простим інформуванням. Також Шереметев мав забезпечити суворий контроль за пересуванням людей у Києві, ввівши їх обов'язкову реєстрацію та попереднє з'ясування їх особи. У випадку персональних звернень на місцях стосовно спірних питань з відкупів, боярину наказувалось самостійно приймати рішення, лише консультуючись з місцевою владою, що порушувало договір 1654 р., який не давав Москві повноважень втручатись в компетенцію місцевих органів влади у Війську [35].

Проте основну частину наказу Шереметеву складає інструкція про розвідування податково-фінансових можливостей українського населення (традиційні при поляках обсяги, форми, строки сплати та адресація грошових і натуральних податків, відкупів, оренд, натуральних повинностей по кожному полку та повіту окремо) та збирання пов'язаної з цією сферою статистичної інформації про Військо (кількість міст і містечок у кожному полку, селянських дворів у кожному повіті, маєтностей, оренд, млинів та інших угідь, з яких збирали податки) [36].

Поділяємо думку, висловлену свого часу М. С. Грушевським [37], що в наказах Шереметеву та воєводам, яких готували до відправлення в Україну, знайшли відбиття деякі концептуальні моменти обдуманого ще з 1654 р., а поставленого на реалізацію після смерті Б. Хмельницького московського плану опанування Україною. Царський уряд прагнув витіснити козацькі порядки, адміністрацію та установи з міст і всіяко обмежити той вплив на міське життя, який козацтво здобуло під час війни. Козацтво планувалось звести до становища війська, яким воно й було за польських часів, а адміністративний апарат передати в руки міщанства, яке прихильно ставилось до самодержавної царської влади, оскільки вбачало в ній гарант стабільності, необхідної торговим людям. Здійснювати адміністративні функції міщанство повинно було під безпосереднім контролем царських воєвод – комендантів найбільших українських міст. Щоб прихилити міщанство на свій бік, Москва ладна була скасувати порядки, які не задовольняли міщанську верству, та підтримати ті, які її влаштовували. Головна тенденція тут полягала у підтримці Москвою тих змін, які сприяли розвиткові міщанської верстви та обмежували козацьку. Так, у випадку майнових суперечок з козацькою адміністрацією Шереметеву наказувалось висловлювати підтримку представникам міської влади та заявляти, «що вони про те про все договір учинять на раді; а що у них відійшло неправдою, повернуть їм назад» [38]. Підтримка міської влади проти козацької адміністрації була ще одним із засобів примноження кількості союзників престолу в Україні та розкитування основ влади козацької держави.

26 квітня шість інших царських воєвод отримали інструкції та таємні «пам'яті» як діяти в Україні. Воєводам наказувалось перебрати на себе сторожову і караульну служби на міських укріпленнях, включно з контролем за міськими воротами, які на ніч наказано зачиняти

[39]. Таємно вони мали розвідати, скільки і яких в кожному полку міст, хто збирає в них мито та відкупні гроші, на кого і скільки всіх податків збирають на рік, яким правом зараз користуються, якими були функції й повноваження польських «урядів», скільки поборів раніше збиралось на короля і «про інші всякі вісті і звичаї, як у них робилось при королі, і які справи їм були любі або не любі..., і чи у них полковники які справи і звичаї ввели нові, і як що ввели нове, і те їм чи любо чи не любо, і що не любо...» [40]. Надзвичайно детальна інструкція з цього приводу займала основний обсяг «таємних пам'ятей». Цілком очевидно, що ці «провідування» були необхідні царському уряду для планування рівнів, форм та процедур обкладання податками українського населення в майбутньому.

Вищенаведене переконливо свідчить, що саме бажання отримувати з України додаткові грошові надходження найбільше цікавили московський уряд у «воз'єднувальному» проекті 1654 р., як і стратегічне бажання отримати під свій контроль територію з надзвичайно багатими людськими, матеріальними, фінансовими і геополітичними ресурсами, що мало забезпечити Московській державі вирішальну перевагу у її боротьбі за панування у Східній Європі.

Саме існування незалежної козацької держави не вписувалось в плани Москви, заважало реалізації її зовнішньополітичної панславістської доктрини та не узгоджувалось із баченням Москвою свого місця в Східній Європі і світі. Тому фактичне, а не лише формальне приєднання України та встановлення над нею нарешті реального військово-політичного контролю з боку московської влади стало головним завданням Російської держави в найближчій перспективі.

Як справедливо відзначає В. А. Смолій [41], у складі монархічної абсолютистської російської держави Україна з її республіканською, демократичною формою правління не мала перспектив для свого розвитку. Симбіоз демократичних і монархічних структур був протиприродним, відносний паритет, який виник на гребені екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, звичайно у бік сильнішого. Дійсно, фактично самостійній Україні з її пробуржуазним устроєм та республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя не могло бути місця в кріпосницькій феодальній Московській державі. Тому Московія, так само як і Річ Посполита, залишаючись оплотом панщинно-кріпосницького ладу в Європі та намагаючись утвердити своє панування в козацькій Україні, сприяли рефеодалізації соціально-економічних відносин, відродженню великого та середнього землеволодіння, кріпацтва тощо.

У галузі зовнішньої політики перед Московською державою в XVII ст. стояли три основних завдання, намічені усім ходом розвитку централізованої держави, особливостями міжнародного становища країни. По-перше, зламати бар'єр на шляху до Балтійського моря, який поставила Швеція, щоб мати вільний (водний) вихід у Європу, без чого Росія не могла розвиватись як велика держава. По-друге, відвоювати у Польщі землі, які Москва вважала своєю історичною спадщиною, та приєднати Україну і Білу Русь до російської держави. По-третє, забезпечити надійний та стабільний кордон на півдні шляхом розгрому Кримського ханства і виходу на узбережжя Чорного моря [42].

Паралельно вирішувати три таких великих завдання, а значить одночасно вести війни на декількох напрямках Росія була не в змозі. Тому головним пріоритетом в Москві визначили боротьбу за приєднання українських, білоруських та західноруських земель, що входили до складу Речі Посполитої. За Переяславською угодою 1654 р. слідували російсько-поль-

ська 1658–1667 рр. та українсько-російська 1658–1659 рр. війни, стрижневою метою яких було оволодіння Україною й перетворення Росії на велику державу.

Використана література:

1. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. (Далі – ВУР). – М., 1954. – Т. 3. – С. 561.
2. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С. 314–315; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 6; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С. 447.
3. Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994. – С. 11.
4. Вернадский Г.В. Московское царство. – Тверь-Москва, 1997. – С. 11, 12.
5. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах и фактах. IX–XX вв. – М., 1995. – Вып. II. – Кн.1. – С. 448–449, 464.
6. Спасский И.Г. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII века и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. – М., 1960. – С. 103, 151.
7. Там же. – С. 124–125, 146.
8. Там же. – С. 144–146.
9. Сахаров А.М. Русская духовная культура XVII века // Вопросы истории. – 1975. – № 7. – С. 107.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі – АЮЗР). – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 673.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – С. 1032–1033.
12. Там же. – С. 1205, 1212.
- Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659 // Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 30–31; Горобець В.М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – С. 7.
13. Горобець В.М. Білорусь козацька. – С. 34.
14. Там же. – С. 40.
15. АЮЗР. – СПб., 1862. – Т. 3. – С. 576–580, 568.
16. РИБ. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 1240, 1271.
17. Горобець В.М. Українсько-російські відносини на переломі: 1657–1658 рр. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ–Черкаси, 1994. – С. 21.
18. Похилевич Д.Л. Белорусское казачество // Наукові записки. Львівський Державний Університет ім. Ів. Франка. – Львів, 1957. – Т. XLIII. – Серія історична. Питання історії СРСР. – Вып. 6. – С. 169.
19. Російський державний архів давніх актів (Далі – РДАДА). – Ф. 210. – Оп. 17. – Од. зб. 86. – Арк. 8–12, 29–30.
20. Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 590–591.
21. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К., 1999. – С. 148.
22. Там же. – С. 106.
23. АЮЗР. – СПб., 1879. – Т. 11. – С. 746.
24. ВУР. – Т. 3. – С. 561.
25. АЮЗР. – Т. 11. – С. 744–745, 750.
26. Гвоздик-Прицак Л. Назв. праця. – С. 110.
27. Там же. – С. 112–114.
28. АМГ. – Т. 2. – С. 574–575.
29. Гвоздик-Прицак Л. Назв. праця. – С. 116.
30. Бульвінський А.Г. До питання про царські «пункти» для Війська Запорозького 1657 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вып. 8. – С. 208 – 218.
31. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут рукописів (далі – НБУ, ІР). – Ф. 8. – Од. зб. 244. – Арк. 506–507.
32. НБУ, ІР. – Ф. 8. – Од. зб. 1769. – Арк. 8; РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1657 р. – Од. зб. 19. – Арк. 20–24; АЮЗР. – Т.15. – С. 17–18.
33. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Од. зб. 39/1. – Арк. 256, 263, 265, 269, 290, 302–304, 315, 325; Од. зб. 39/2. – Арк. 561, 583, 585.
34. АЮЗР. – СПб., 1872. – Т.7. – С.200–202; 1892. – Т.15. – С. 197–198, 201–202.
35. Там же. – Т.15. – С.202–203; Барсуков А. Род Шереметевих. – СПб., 1888. – Кн.5. – С. 37–40.
36. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1936. – Т.Х. – Ч.1. – С. 177–181.
37. АЮЗР. – Т.7. – С. 203–204.

38. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – од. зб. 39/2. – Арк. 580, 490–492.

39. АЮЗР. – Т.15. – С. 158.

40. Смолій В.А. Україна і Росія в другій половині XVII–XVIII ст.: Самобутність та інтеграція // 7Українська Козацька Держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 6.

41. «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI–XVII веков. – М., 1989. – С. 6, 98; Загоровский В. П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С. 64–65.

*Дмитрієв В.
(м. Київ)*

ОСВІТНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОГО ТА СЕРБЬСЬКОГО НАРОДІВ У XVIII СТ.

Доля українського й сербського народу у новий час має багато спільного. Це пов'язано не лише з слов'янським походженням обох народів, але також і з їхнім історичним минулим. У новий час серби й українці увійшли без власної держави, їхні землі були поділені між могутніми імперіями. Ще в 1389 р., а остаточно в середині XV ст. Сербія була загарбана турками-османами, її землі були включені до складу Османської імперії, крім економічного, серби зазнавали релігійного та національного гніту.

Доля українських земель у новий час була не менш трагічною. Після успішного початку національно-визвольної війни розпочався період Руїни, який завершився у XVIII ст. утратою Гетьманщиною автономії, наступом Російської імперії на права українського населення. Також треба мати на увазі, що українські землі за умовами Вічного миру 1686 р. були розподілені між Московською державою та Річчю Посполитою, а з поділами Польщі частина українських земель опинилась у складі Австрійської імперії. Для обох народів єдиним засобом зберегти власну самобутність була православна віра.

Православна церква в сербських та українських землях відіграла роль берегині національних традицій. Саме тому вивчення ролі Православної Церкви у поширенні освіти серед слов'янських народів на Балканах є досить актуальним для сьогодення. Актуальність обраної теми обумовлена відсутністю окремих праць у вітчизняній і зарубіжній історіографії присвячених проблемам взаємовідносин православних церков обох народів. У дореволюційній історіографії були окремі праці, які побіжно звертались до історії взаємовідносин Української та Сербської церков у галузі освіти [1]; в радянські часи головна увага дослідників зосереджувалась на проблемах визвольної ролі Росії на Балканах, про релігійні та освітні питання згадували лише побіжно, розглядаючи їх у контексті культурного розвитку українського й сербського народів [2].

Цікавим дослідженням, проведеним у контексті розглядуваної проблеми є праця Ф. Титова, де він звертає увагу на контакти між сербською митрополією та Київською духовною академією у XVIII–XIX ст. [3]. Але окремої праці, присвяченої вивченню взаємовідносин між Сербською та Українською православною церквою в поширенні знань на Балканах не має.

Мета статті полягає у вивченні взаємовідносин у галузі освіти між Сербською церквою та вітчизняними церковними освітніми установами, зокрема, Київською Академією, у XVIII ст.